

ORIENTAL JOURNAL OF ACADEMIC AND MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

ISSN 3030-3079

**Volume 2 Issue 3
March
2024**

 www.inno-world.uz

 +998 94 5668868

MAKON VA ZAMON KATEGORIYASINING LINGVOMADANIY TADQIQI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Qurbonova Nasiba Yusubjonovna

O'zDJTU 2-kurs magistranti

ARTICLE INFO

Received: 29th March 2024

Accepted: 29th March 2024

Online: 30th March 2024

KALIT SO'ZLAR

Makon va zamon kategoriyasi,
tilshunoslik, morfologiya,
o'lchov, ma'lumot.

ANNOTATSIYA

Makon va zamon kategoriyasi inson tajribasi va muloqotining asosiy jihati hisoblanadi. Makon ko'p o'lchovli tushuncha bo'lib, u bir qator jismoniy, mavhum va metaforik ma'nolarni o'z ichiga oladi. Tilda makon turli usullarda, jumladan, predloglar, fe'llar, ergash gaplar va boshqa fazoviy belgilarni ishlatish, shuningdek, makoniy mos yozuvlar ramkalarini qurish tarzida kodlangan va kontseptsiyalangan.

Makoniy ma'lumot tizimlari fazoviy ma'lumotlarni tuzish va tartibga solish uchun ishlatiladi va ular tillar va madaniyatlarda farqlanadi. Fazoviy mos yozuvlar ramkalarining ikkita asosiy turi - egosentrik va allotsentrik ramkalardir. Egosentrik mos yozuvlar doirasi ma'ruzachi yoki kuzatuvchining joylashuviga asoslanadi va odatda ingliz tilida qo'llaniladi. Allotsentrik mos yozuvlar tizimi obyekt yoki nishonning joylashuviga asoslanadi va o'zbek tilida keng qo'llaniladi.

Tillar fazoviy mos yozuvlar tizimidan tashqari, makonni kodlash va kontseptuallashtirish uchun boshqa lingvistik xususiyatlardan ham foydalanadi, masalan, old qo'shimchalar, fe'llar, qo'shimchalar va boshqa makon belgilaridan foydalanish. In, on, under, behind kabi predloglar ikki yoki undan ortiq shaxslar orasidagi makoniy munosabatni bildirish uchun ishlatiladi. Ket, kel, jo'na (go, come, move) kabi fe'llar predmetlarning makondagi harakatini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu yerda (here) va u yerda (there) kabi qo'shimchalar mavjudliklarning makonda joylashishini ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Tildagi makonni kodlash va kontseptuallashtirish uchun ko'rgazmali, joylashtiruvchi va yo'nalish kabi boshqa makoniy belgilar ham qo'llaniladi. Tildagi makonni kodlash va kontseptuallashtirish nafaqat lingvistik hodisa, balki kognitiv va madaniy hodisadir. Tilda makonni kodlash va kontseptsiyalash usuli fazoviy axborotni qayta ishlash va ongda aks ettirish usulini ifodalaydi. Til, madaniyat va idrok o'rtasidagi munosabatlar murakkab va dinamik bo'lib, u madaniyatlararo kontekstlarda fazoviy idrok etish va muloqotning yuzaga

kelishiga ta'sir qiladi. Tildagi makon kategoriyasini kontseptuallashtirish til, madaniyat va idrok o'rtasidagi munosabatlar haqida tushuncha beradi hamda madaniyatlararo muloqot va yanada samarali muloqot strategiyasini ishlab chiqish uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lganligi sababli tilshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Lingvistik tahlil - til, nutq birliklarini uni tashkil etuvchi qismlari, mazmuni vazifasi va boshqa xususiyatlari nuqtai nazaridan tadqiq etish, til (nutq) birliklarining aniq holatini belgilash. Masalan, hosildorlikni so'zida ikki asil til hodisasi mavjud bo'lib, u xuddi shu hodisalar nuqtai nazaridan tahlil etilishi mumkin:

- 1) so'z yasalishi hodisasi;
- 2) shakl yasalish hodisasi (morfologik hodisa).

Bu so'zda ikkita yasama so'z mavjud bo'lib, so'z yasalishi tahlilida har bir yasama so'zning tarkibi va bu tarkibiy qismlarning mohiyati vazifasi, ma'nosi va sharhi belgilanadi. Bunda: Hosildor yasama so'z ekani, u so'z yasalish asosi hosil va so'z yasovchi dor qo'shimchasidan iborat tarkibiy qismga egaligi, so'z yasalish asosi (hosil) ot turkumiga oidligi, dor qo'shimchasining qaysi turkumga oid so'zdan qaysi turkumga mansub suz va qanday ma'noli so'z yasashi hamda uning boshqa xususiyatlari qayd etiladi. Hosildorlik yasama so'zining tahlili ham xuddi shu tarzda olib boriladi, ya'ni u yasama so'z ekani, unda hosildor so'z yasalish asosi, lik so'z yasovchi qo'shimcha ekani, shuningdek, bu qo'shimchaning ma'nosi va boshqa xususiyatlari qayd etiladi. Morfologik tahlilda hosildorlik so'zining ot ekanligi, -n i qo'shimchasi shu so'z (ot)ning tushum kelishik shaklini yasashi, uning ma'nosi va sharhri qayd etiladi.

Lingvistik tahlilning yana quyidagi turlari farqlanadi: 1) leksikologik tahlil; 2) frazeologik tahlil; 3) semasiologik tahlil; 4) fonetik tahlil; 5) imloviy tahlil; 6) orfoepik tahlil; 7) morfem tahlil; 8) sintaktik tahlil; 9) punktuatsion tahlil; 10) uslubiy tahlil; 11) etimologik tahlil.

Ingliz va o'zbek tillarida makon kategoriyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar

Ingliz va o'zbek tillarida makon kategoriyasi bo'yicha ilgari olib borilgan tadqiqotlar makoniy til va bilishning turli jihatlariga, jumladan, predloglar, fe'llar va fazoviy ishoralar tizimiga qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarning ba'zi asosiy topilmalari quyida umumlashtiriladi.

Ingliz tilida predloglardan foydalanish makoniy til bo'yicha tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi bo'lib kelgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi predloglarni joylashuv, yo'l va uslub kabi bir nechta semantik toifalarga ajratish

mumkin va ular keng ko'lamli fazoviy munosabatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, "in" predlogi tutilishni ifodalash uchun, "on" predlogi esa kontakti ifodalash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida so'zlashuvchilar makoniy munosabatlarni kontseptsiyalash uchun asosan egosentrik mos yozuvlar ramkasidan foydalanadilar.

O'zbek tilida makoniy sanoq sistemalaridan foydalanish fazoviy tilga oid tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi bo'lib kelgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida so'zlashuvchilar makoniy munosabatlarni kontseptsiyalashda, birinchi navbatda, allotsentrik ishoralardan foydalanadilar va bu postpozitsiyalar, hol belgilari va ko'rgazmalilik kabi makon belgilaridan foydalanishda namoyon bo'ladi. Masalan, "orqali" postpozitsiyasi obyektning orientir yoki mos yozuvlar nuqtasiga nisbatan pozitsiyasiga asoslangan makoniy munosabatni ifodalash uchun ishlatiladi.

Tillararo tadqiqotlarda ingliz va o'zbek tillarida makonni kodlash va kontseptuallashtirish ham solishtirildi. Bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ikkala til ham makoniy munosabatlarni ifodalash uchun old qo'shimchalardan foydalansada, predloglarning semantik kategoriyalari va taqsimoti ikki til o'rtasida farq qiladi. Boshqa bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida so'zlashuvchilar makoniy munosabatlarni tasvirlashda ko'proq geometrik mos yozuvlar ramkalaridan foydalanadilar, o'zbek tilida so'zlashuvchilar esa atrof-muhit va diqqatga sazovor joylarga asoslangan mos yozuvlar ramkalaridan ko'proq foydalanadilar.

Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillarida makon turkumiga oid oldingi tadqiqotlar makonni kodlash va kontseptuallashtirishdagi tillararo farqlar va o'xshashliklar haqida tushuncha berdi hamda fazoviy idrok va muloqotni shakllantirishda til, madaniyat va idrokning rolini ta'kidladi. Biroq, makoniy til va bilishning qanday bog'liqligi va bu munosabatlar madaniyatlararo muloqotga qanday ta'sir qilishi haqida hali ko'p narsalarni o'rganish kerak.

Lingvistik nisbiylik va makonni idrok etish

Sapir-Uorf gipotezasi deb ham ataladigan lingvistik nisbiylik kontseptsiyasi tilning tuzilishi va ishlatilishi odamlarning dunyoni idrok etishi va fikrlash tarziga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Fazoviy idrok kontekstida lingvistik nisbiylik makonni tilda kodlash va kontseptsiyalash usullari odamlarning jismoniy muhitni qanday idrok etishi va harakatlanishiga ta'sir qilishi mumkinligini taklif qiladi.

Tilshunoslik nisbiyligi gipotezasi tilshunoslar va kognitiv olimlar o'rtasida jiddiy munozaralarga sabab bo'ldi. Ba'zi tadqiqotchilar til bilish va idrokni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, deb ta'kidlaydilar, boshqalari esa til va bilish asosan bir-biridan mustaqil ekanligini ta'kidlaydilar.

Til nisbiyligi va makonni idrok etish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar makoniy tilning turli jihatlariga, jumladan, fazoviy mos yozuvlar ramkalari, predloglar va boshqa fazoviy belgilardan foydalanishga qaratilgan. Misol uchun, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, makoniy mos yozuvlar tizimini tanlash odamlarning ob'ektlarning joylashishini ko'rsatish yoki eslab qolish kabi makoniy vazifalarni bajarishiga ta'sir qilishi mumkin. Ingliz tilida tez-tez qo'llaniladigan egosentrik ma'lumot tizimi aniq joylashuv ma'lumotlarini talab qiladigan vazifalar uchun ayniqsa samarali deb hisoblanadi. Aksincha, o'zbek tilida keng qo'llaniladigan allotsentrik ma'lumot tizimi fazoviy yo'nalish yoki navigatsiyani talab qiladigan vazifalar uchun samaraliroq bo'lishi mumkin.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, predloglar va boshqa makoniy belgilardan foydalanish odamlarning makoniy munosabatlarni qanday idrok etishi va eslashiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, obyektning joylashishini tasvirlash uchun "in" va "on" predlogidan foydalanish odamlarning uning o'rnini eslab qolishlariga ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, "u" va "bu" kabi namoyishlardan foydalanish odamlarning obyektlar orasidagi masofani qanday qabul qilishiga ta'sir qilishi mumkin.

Umuman olganda, til, bilish va makonni idrok etish o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali. Lingvistik nisbiylik munozara mavzusi bo'lib qolsa-da, tildagi makon toifasi bo'yicha tadqiqotlar til makoniy idrok va ongni shakllantirishda rol o'ynashi va madaniyatlararo muloqot va aloqa strategiyalarini loyihalash uchun amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Makonni tasvirlashda tillararo farqlar va o'xshashliklar

Makonni tasvirlashda tillararo farqlar va o'xshashliklar tilshunoslik va kognitiv fanlar sohasida keng ko'lamlil tadqiqotlar mavzusi bo'ldi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tillar makoniy munosabatlarni kodlash va ifodalashda farqlanadi va bu farqlar odamlarning jismoniy muhitni qanday idrok etishi va harakatlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Tillar bo'ylab makonni ifodalashdagi asosiy farqlar va o'xshashliklarning ba'zilari quyida muhokama qilinadi.

1. Makoniy mos yozuvlar tizimi: Makonni tasvirlashning asosiy tillararo farqlaridan biri turli makoniy mos yozuvlar tizimlaridan foydalanishdir. Ingliz tilida keng tarqalgan bo'lib qo'llaniladigan egosentrik mos yozuvlar doirasi ma'ruzachining o'z tanasining pozitsiyasi va yo'nalishi nuqtai nazaridan

makoniy munosabatlarni kontseptuallashtiradi. O'zbek tilida keng tarqalgan bo'lib qo'llaniladigan allotsentrik ma'lumot tizimi fazoviy munosabatlarni belgilangan tashqi mos yozuvlar nuqtalari, masalan, orientirlar yoki tub yo'nalishlar nuqtai nazaridan kontseptuallashtiradi. Bu ikki mos yozuvlar tizimi eng keng tarqalgan bo'lsa-da, ba'zi tillar obyektning ichki tuzilishiga asoslangan ichki mos yozuvlar tizimi kabi boshqa mos yozuvlar tizimidan foydalanadi.

2. Predloglar: Makonni ifodalashdagi yana bir tillararo farq makoniy munosabatlarni ifodalash uchun turli predloglardan foydalanishdir. Masalan, ingliz tilida "in", "on", "under", "beside", "between" kabi makoniy munosabatlarning har xil turlarini ifodalash uchun ishlatiladigan juda ko'p sonli predloglar mavjud. O'zbek tilida esa "orqali", "ichida", "ning" kabi makoniy munosabatlarni ko'rsatish uchun qo'shimcha va hol belgilaridan foydalaniladi.

3. Makoniy belgilar: tillar predloglardan tashqari makoniy munosabatlarni bildirish uchun boshqa makon belgilaridan ham foydalanadi. Masalan, ba'zi tillarda obyektning so'zlovchiga nisbatan joylashishini ko'rsatish uchun ko'rgazmali belgilar qo'llaniladi, masalan, ingliz tilidagi "this" va "that". Boshqa tillarda fazoviy munosabatlarni ko'rsatish uchun predmetning makondagi harakatini ifodalovchi harakat fe'llari qo'llaniladi.

4. Makon tushunchasi: makoniy munosabatlarni ifodalashda tillararo tafovutlar mavjud bo'lsa-da, tillar o'rtasidagi makonni kontseptsiyalashda ham bir qancha o'xshashliklar mavjud. Misol uchun, ko'pgina tillar yaqinlik va masofa o'rtasida farq qiladi va bu tushunchalarni ifodalash uchun turli lingvistik belgilardan foydalanadi. Bundan tashqari, ko'plab tillar gorizontal va vertikal bo'shliqni ajratib turadi va bu tushunchalarni ifodalash uchun turli lingvistik belgilardan foydalanadi.

Umuman olganda, makonni tasvirlashda tillararo farqlar va o'xshashliklarni o'rganish tilning makoniy idrok va ongni shakllantirishdagi roli haqida tushuncha beradi va madaniyatlararo muloqot va aloqa strategiyalarini loyihalash uchun amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Makhmudova, N. R. (2019). The use of multimedia learning tools in the English language. *Мировая наука*, (9), 44-48.

2. Maxmudova, N. (2022). PRAGMATIC SIGNS OF ORNITHONYMS IN PROVERBS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(2), 88-91.

3. Maxmudova, N. (2021). BIRD NAMES REALLY MATTER: FEATURES OF ORNITHONYMES IN LANGUAGE. *Theoretical & Applied Science*, (5), 116-118.

4. Maxmudova, N. (2021). LEXICAL-SEMANTIC GROUP OF ORNITHONYMS IN LANGUAGE AND THEIR USE. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2021(5), 107-116.

5. Гафуров, Б. З. ТЕКСТЫ С ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКИМИ ФОНОВАРИАНТАМИ И ИХ ПЕРЕВОД (НА МАТЕРИАЛЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА). ИЛИМ ҳам ЯМИЙЕТ, 72.

INNOVATIVE
WORLD